

УДК 930.25

В. В. БЕЗДРАБКО*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІ ТРЕНДИ (із зарубіжного досвіду)

Висвітлено основні традиції і новітні тенденції зарубіжного архівного досвіду експертизи цінності документів. На прикладі північноамериканських (США, Канада) і європейських (Великобританія, ФРН) практик виокремлено 2 протилежні підходи до експертизи, розкрито еволюцію системи критеріїв, формування теорії та методології процедури. Продемонстровано залежність між науковою парадигмою архівістики, гуманітаристики й експертизою цінності документів. Акцентовано увагу на соціальному вимірі оцінювання їх значущості. Зауважено на труднощах експертизи цінності документів в умовах неспинного зростання обсягів інформаційних потоків та новітнього формату існування інформації.

Ключові слова: архів; архівіст; архівістика; документ; експертиза цінності документів; критерії цінності; документальна спадщина; світова пам'ять; Великобританія; Сполучені Штати Америки; ФРН; Канада.

Одним із найскладніших теоретико-прикладних питань архівістики є експертиза цінності документів. Укажемо на можливі 3 сприйняття цієї теми. Перше визначає експертизу цінності документів у категорії практичної діяльності архівістів як один із прийнятних способів пізнання документальної спадщини. Друге сприйняття подає розуміння проблеми в екзистенційних структурах її формування людиною та

* *Бездрабко Валентина Василівна* – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Київського національного університету культури і мистецтв; старша наукова співробітниця відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (за сумісництвом).

суспільством. І, нарешті, третє визначає теоретичне осмислення експертизи цінності документів залежно від запитів соціуму й держави. У такому сприйнятті експертиза реалізується через нормативно-правові акти та праці інтерпретаторів емпіричного досвіду, теоретиків архівістики, філософів, істориків, представників інших сфер професійної діяльності, складовою яких та виступає. Тлумачення її змісту залежить від характеру буття суспільства й системи цінностей, властивих часу, епосі, людству, тому є змінним.

Історіографічна база теми доволі широка, а її творення вельми протяжне в часі. Однак найбільш продуктивним для збагачення історіографії й нормативно-правової бази експертизи цінності документів виявилось ХХ століття. Безперечно, цей факт має логічне пояснення, пов'язане з різким зростанням обсягів документаційних масивів, потоків, що об'єктивно актуалізувало проблему розроблення механізму виправданого зменшення кількості документів постійного зберігання у глобальному масштабі. Суто практичні потреби архівістики спричинили не лише розроблення відповідних нормативно-правових актів, методичних приписів і рекомендацій як підґрунтя регулювання й реалізації експертизи цінності документів, але й метафоричне безкінечне артикулювання через її тлумачення в контексті простору спогаду, пам'яті особи, суспільства, поколінь, збереження документальної спадщини.

Дослідники історії проблеми одноставно погоджуються з її давнім походженням, узалежненим від практики. Вона конкретизувала точне тлумачення змісту головної функції архівіста, а саме сприйняття експертизи стало механізмом захисту документів від знищення. На думку фахівців, інтуїтивний підхід («дар чутливості») до відбору документів на постійне зберігання, або ж «здатність інтуїтивно вкластися в ситуацію» (за Г. Гадамером) властивий для початків архівної справи. Однак до цього твердження ми додали б початково обмежений перелік випадків їх укладання, що пов'язані здебільшого з управлінськими та господарсько-правовими питаннями. Їх важливість була очевидною, а тому такий підхід до відбору документів на постійне зберігання виглядав досить умовним. Згодом архівісти осягли інший критерій експертизи цінності документів, суть якого полягала в набутому практичному досвіді. Деякі фахівці називали його вирішальним і найбільш значущим, нехтуючи «детальними правилами та системою визначень того, що має бути збереженим чи знищеним»¹. Такий підхід тривалий час заперечував теорію через несуттєвість і непотрібність для експертизи. Тож спочатку рішення про збереження документів не унормовувалося та не виконувалося відповідно до теоретично обґрунтованих методик, а відбувалося завдяки пасивному емпіричному чи інструментальному підходах, базованих на доцільності.

Безперечно, до початку минулого століття в архівістиці було напрацьовано методико-практичні рекомендації, правила з відбору документів, які узагальнювали попередній перманентний архівний досвід і заклали підвалини для ґрунтовнішого розроблення техніки й осмислення змісту процедури згодом уже не на емпіричному, а на архівному теоретичному, філософському, культурологічному та інших рівнях.

Підходи, що склалися до відбору документів на зберігання у європейських країнах, суттєво різняться. Формування полярних позицій пояснюємо, передусім, традицією ставлення до документа, його ціннісним статусом для держави і суспільства, а також їх розвитком. Здавалося б, ішлося про одне й теж. Проте для деяких країн цей шлях пролягав через визначення непотрібних актів, а для інших навпаки – цінних, вартих бути збереженими. Приміром, у Великобританії існувала традиція розроблення правил і вказівок щодо визначення неwartих опікування державою документів. Це, наприклад, засвідчує конотація тверджень головного хранителя державного архіву, датованих 1875 р., про те, що в управлінні побутують «великі масиви юридичних та урядових документів, які абсолютно марні для правових, історичних, військових, статистичних, економічних чи офіційних цілей, і не представляють жодного інтересу»². За цих обставин хранитель дбав про розширення повноважень знищувати документи в архівах і право відмовитися від отримання нових актів, що, на його думку, були нікчемними. Зрештою таку можливість він здобув завдяки правовій нормі, закріпленій у законі про державні документи 1877 р. Виняток на той час склали лише акти, датовані до 1715 р., які, згідно з чинними нормами, беззастережно мали постійно зберігатися в архіві³. Тож очевидним є формування на острівній частині Західної Європи права знищувати документи на підставі раціональної доктринальної чистоти його доцільності в ім'я суспільного блага.

Пошуки відповіді на питання: «Чому саме таким був підхід до експертизи цінності документів?», – «виводить» нас за межі архівної практики і вимагає приймати цю ідею залежною від особливостей стрімкого політичного, економічного розвитку європейської частини Британських островів та їх безперечного лідерства в Європі і світі. Динамічне зростання обсягів документних потоків, масштабів документообігу детермінувало скрупульозний відбір документів для зберігання, кількість яких була значно меншою від тих, що підлягали знищенню. І, навпаки, роздробленість німецьких земель аж до 1871 р., відповідно тимчасова економічна й політична неконкурентоздатність на міжнародній арені, робила їх чутливими до збереження документальних свідчень права й політичних, економічних, цивільних та інших відносин у суспільстві й державі.

Для німецького архівіста пріоритетним було визначити цінність документів на «ранній стадії» їхнього життя і відібрати ті з них, що варто

зберігати. 1833 р., до прикладу, у Пруссії для міністерств були розроблені спеціальні циркуляри відбору документів на постійне зберігання. Через 25 років по тому установи зобов'язали регулярно звітувати перед державним архівом про склад документів, відібраних для знищення. Цим приписом фактично заперечувалася монополія установ бути єдиним арбітром у вирішенні «долі» документів і створювався прецедент верховенства архівіста в розв'язанні експертних питань. Неухильне дотримання настанов нормативних розробок привело до того, що станом на 1858 р. жоден документ, народжений у стінах уряду Пруссії, не міг бути знищеним без відповідного інформування та дозволу керівництва державного архіву. В іншому німецькому королівстві – Баварії, законом про державний реєстр від 1897 р. закріплювалася норма високої відповідальності архівістів за збереження документальної спадщини⁴. Постійний діалог між архівами й установами, що яскраво спостерігається на той час, – ще одна важлива передумова успішного формування теорії експертизи цінності документів. Історично сформована німецька ментальність зумовила усталення виняткової значущості документів. Тому для німецької архівістики тема їх збереження стала безумовною категорією експертизи цінності. Беручи до уваги архівні реформи цього часу, відзначимо потужний вплив французької архівної школи, що так само була орієнтована на відбір документів для зберігання, а не знищення.

До ХХ ст. старання архівістів були пов'язані з розробленням і складанням системних керівних настанов для встановлення значущості документів, корельованих незрілими уявленнями про суспільні цінності. Тому, наприклад, існувала думка про важливість тих документів, які мають офіційне походження, тобто, є продуктами сфери управління. Яскравим провідником ідеї особливої цінності цього виду документів був відомий німецький історик-джерелознавець Леопольд фон Ранке. Він та його учні взяли на себе роль стверджувати про верховенство офіційних документів над іншими, обґрунтовуючи власну позицію високим ступенем їх достовірності і надійності як джерел інформації⁵. Це додатково посилювало інтерес до цього виду документів в архівістиці та відповідне постулювання принципів експертизи цінності.

Деякі фахові історики слушно вважали, що історія архівів є історією примирення «масового продукування документів» із обмеженими можливостями їх зберігання⁶. Одним із критеріїв відбору документів на постійне зберігання є їх історичність. Початково максимом для зберігання документів слугувала дата народження. Досить влучно її сформулював Й. Г. Дройзен, коли писав у стилі романтиків ХІХ ст. про «переміщення людського духу» в «матеріальну форму» із тим, щоб у майбутньому бути переосмисленим і гідним уваги⁷. Оскільки, на його думку, усі документи мають ознаку історичності часу й можуть бути використані для певної мети знову, історики тяжіли до думки, що вза-

галі нічого не можна знищувати, а найкращим вибором архівіста є збереження «всіх документів на всі часи»⁸.

Ефект «Великого вибуху» у продукуванні документів, притаманний ХХ ст., спричинив теоретичні пошуки відповіді на питання про їх відбір на постійне зберігання. Згідно з міркуваннями Г. Г. Боомса, зародження *теорії* експертизи цінності документів у Європі відбулося між двома світовими війнами⁹. Власний хронологічний вибір він пояснював швидкою революційною зміною політичних систем на континенті, що детермінувала необхідність адекватного реагування архівів на новітні й плинні умови функціонування. До цього для архівної справи, на думку знаного фахівця В. Ліпперта, притаманні «напружені» відносини між теорією і практикою. Це пояснювалося упередженим ставленням самих архівістів до всього науково-теоретичного¹⁰. Утім, подальший розвиток практики оцінювання документів в умовах удосконалення технологій документування та, найголовніше, зростання обсягів документації справді підсилював потребу її теоретичного осмислення, глибокого пізнавального розкриття для комплексного розуміння змісту й наслідків процедури. Відтак архівісти почали активно студіювати теоретичні основи експертизи, твердячи, що це дозволить вибудувати оптимальну модель її організації та практичної реалізації.

Класичною працею з широким діапазоном наративних дискурсів прийнято вважати у фахових колах студії Гіларі Дженкінсона під назвою «Керівництво з архівного адміністрування, включно з проблемами архівів війни та створення архівів» («*A Manual of Archive Administration Including the Problems of War Archives and Archive Making*», 1922 р.)¹¹. Книга вийшла в серії «*Економічна й соціальна історія світової війни*» («*Economic and Social History of the World War*»). Фактично вона зафіксувала стан експертизи цінності документів, що склався до Першої світової війни у британських історичних і сучасних архівах.

Як визначити та позбутися «зайвих» документів в історичних архівах – одна з основних тем праці Г. Дженкінсона. Його відповідь на порушене питання звучала доволі просто – «жодного втручання з боку архівістів»¹². Так само Г. Дженкінсону видавалася неможливою участь істориків у з'ясуванні цінності документів. І все тільки тому, що, згідно з його глибоким переконанням, фахівці з історії чи архівістики недостатньо обізнані з тонкощами процедури в загальному масштабі – інтересами імперії, держави і суспільства в майбутньому. Звідси ідея британського архівіста про те, щоб відмовитися взагалі від знищення документів в історичних архівах і не створювати хронологічні рубежі, за якими ті підлягають обов'язковому зберіганню.

Стосовно експертизи цінності документів у *сучасних архівах*, то компетентності істориків чи архівістів, на переконання Г. Дженкінсона, були набагато мізернішими. Розв'язання проблеми він убачав у тому,

щоб зобов'язати установу, як місце створення документів, самостійно здійснювати їх експертизу цінності й утилізацію¹³. На думку багаторічного очільника Національного архіву Норвегії О. Колсруда (O. Kolsrud), особливість архівної філософії Г. Дженкінсона щодо визначення цінності документів полягала в тому, що він дозволив менеджеру бути дослідником і архівістом водночас¹⁴. Також історики архівної справи неодноразово зауважували на чіткому окресленні Г. Дженкінсоном функцій архівіста, вважаючи його тим, котрий служить архіву, досліднику і тому, хто приймає рішення, тобто управлінцю¹⁵. Та найбільшим внеском Г. Дженкінсона в теорію експертизи цінності документів стало декларування принципу узалежнення значущості від функційності установи та безпосередньо їх самих.

Ідеї Г. Дженкінсона мали відчутний вплив на архівну теорію англomовного світу. Коли ж американці в 1930–1940-х роках так само звернули увагу на «утилізацію, а не збереження документів», Філіп Кулідж Брукс (F. C. Brooks) спробував розвинути цю практику, запропонувавши *3 основні критерії* цінності документів для відбору на зберігання: їх значення для установи як місця «народження», керування, історичних досліджень¹⁶. Згодом британські архівісти пристали на пропозицію заокеанського колеги, погодившись із доцільністю 3-х критеріїв для визначення документів зі статусом постійного зберігання.

Післявоєнні пошуки удосконалення підходів експертизи цінності документів і розв'язання нагальних проблем керування документацією й архівами спонукали уряд Британії створити в 1952 р. спеціальний Комітет відомчої документації під керівництвом державного службовця Персі Джеймса Грігга (комітет Грігга), до складу якого, крім менеджерів вищого ешелону архівної галузі, ввійшли й історики (зокрема фахівці Інституту історичних досліджень (Institute of Historical Research)). Результатом діяльності комітету стала низка основоположних висновків, народжених багаторічним застосуванням ідей Г. Дженкінсона та Ф. Брукса стосовно відбору документів на знищення. Практика засвідчила їхні вади й потребувала негайного реагування на державному рівні. Закони 1877 і 1899 рр. хоча й «контролювали» знищення окремих видів документів, однак не працювали належним чином та нормативно застаріли.

Звісно, найбільше проблема експертизи цінності документів стосувалася неісторичних відомчих архівів, оскільки критерії, які теоретично забезпечували їх захистом від знищення, «фактично не давали жодних гарантій, бо не могли працювати належним чином»¹⁷. Уживані заходи не задовольняли потреб архівів із сучасною документацією. Зауважмо, згідно з ученням Г. Дженкінсона, установа сама визначала доцільність постійного зберігання того чи іншого документа залежно від власних установок і бачення справи, без будь-яких обмежень чи втручань із боку вищого архівного керівного органу. Власне, йшлося

про відомчу експертизу, яка процедурно регулювалася повноважними для цього органами чи особами. Саме тому комітет Грігга, аби обмежити волю установи в знищенні документів, запровадив *2 критерії експертизи: управлінський і історичний*. Експертиза документів мала проводитися в 2 етапи. Ідеться про те, щоб у визначенні доцільності постійного зберігання документа для установи (згідно з управлінським критерієм) водночас завбачливо враховувалася його значущість як історичного джерела. За даними комітету Грігга, якщо уповноважений здійснювати в установі експертизу орган або особа визначали місію документа короткотривалої дії, то мало ймовірно, що такий документ матиме в майбутньому «матеріально-історичне» значення¹⁸.

Відповідно до управлінського критерію, на першому етапі експертизи документів в установі через 5 років тимчасового зберігання 50–90% із них мали бути знищені. На другому етапі – через 25 років зберігання, документи потрапляли під повторний перегляд із позицій «управлінської» доцільності знищення, а решта з них оцінювалася професійним експертом через призму історичного критерію з метою визначення перспективи їх постійного зберігання з огляду на можливий науковий інтерес¹⁹. Фактично комітет акцентував увагу на організаційних, процедурних питаннях експертизи цінності документів, розробленні відповідної методики на ґрунті функційного вивчення значущості установи для управлінської сфери, спираючись передусім на інтереси відомства.

Подібний підхід до експертизи цінності документів за поданням комітету Грігга був закріплений у законі про державні документи 1958 р. Відповідальними за експертизу на рівні установи призначалися відділи з питань документування, а також уповноважені державною архівною службою експерти (переважно історики-архівісти).

Ініціативи комітету Грігга тривалий час дискутувалися фахівцями. Про уразливість окремих положень заговорили відразу після прийняття закону 1958 р. Найкритичнішим виступом проти напрацювань комітету став звіт перед парламентом про стан архівів і керування документацією в країні 1981 р. очільника нового комітету публічної документації, який опікувався проблемами відбору та експертизи цінності документів, – Дункана Вілсона. Головна ідея звіту полягала в тому, аби, по-перше, участь архівістів в експертизі цінності документів була вагомішою, а по-друге, акцент робити не на їх знищенні, а на визначенні цінності заради збереження²⁰. Йшлося також про відмову від управлінського критерію на користь інтересів істориків, архівістів-професіоналів, котрі націлені на максимальне збереження документів. Однак уряд країни не підтримав висновки комітету Вілсона, залишивши визначальними в діях причетних до експертизи цінності рівнозначними управлінський, історичний критерії, а менеджера – відповідальним за процедуру її організації та проведення²¹.

Від представлення звіту комітету Грігга в 1954 р. пройшло достатньо часу, аби говорити про слушність його пропозицій з експертизи цінності документів. На думку більшості сучасних британських фахівців, сумніватися в раціональній їх виваженості не доводиться. Незважаючи на змінність формату існування документів, новітні умови побутування інформації, засоби комунікації тощо і через це можливі «порушення» строків перегляду рішень про доцільність їх зберігання, Гелен Мерсер (H. Mercer) у політиках експертизи цінності документів, представлених Національним архівом Великобританії в 2004 р., проголосила систему Грігга найбільш дієвим теоретико-прикладним надбанням, від якого не варто відмовлятися, зауваживши на необхідності чіткого виокремлення кількісних, якісних критеріїв цінності для різних видів документів (у т. ч. у форматі електронних даних) залежно від типів урядових відомств і функцій, реалізованих ними²².

Приблизно в один час із напрацюванням теоретичних засад експертизи цінності документів у Великобританії з'явилися подібні студії у США. Перші з них наслідували, як зазначалося вище, ідеї Г. Дженкінсона і спрямовані були на визначення критеріїв знищення документів. Проте вже в 1940 р. Філіп Брукс запропонував відмовитися від такого обмеженого підходу на користь урахування й інших критеріїв. На його думку, беззастережній ліквідації підлягали документи, що містили дубльовану, масово розтиражовану інформацію. У 1946 р. Філіп Г. Бауер (F.G. Bower) розвинув ідеї Ф. Брукса і доповнив їх наполяганням закладати в цінність документа *інтенсивність користування* ним та *витрати*, пов'язані з його придбанням і зберіганням. Він розрізняв 4 типи користування: з метою забезпечення інтересів установи; захисту прав громадян; наукових досліджень і задоволення генеалогічної цікавості. Ф. Г. Бауер також запропонував *3 критерії визначення цінності документів: характеристики та кількісні показники документної інформації; релевантність; стислість і якісне значення змісту*²³. Обидва архівісти розглядали категорію *гіпотетичного користування документом у майбутньому* як ще один важливий критерій цінності²⁴.

У середині 1950-х роках суголосні ідеям комітету Грігга думки були висловлені Т. Шелленбергом. Відомий архівіст теж обстоював пріоритетність установи у провадженні експертизи, а також метод її функційної значущості у визначенні цінності документів. Установа уповноважена була знищувати неварті зберігання документи, залишаючи лише ті, які мали потенційно дослідницький інтерес, проливали світло на її історію, структуру, функції, повноваження, роль і значення в суспільстві. Однак відмінність суджень британців порівняно з Т. Шелленбергом полягала у виразному визнанні ними матеріальної, фізичної цінності документів.

За Т. Шелленбергом відбір документів на постійне зберігання мав ураховувати їх *первинну* (управлінську, правову, фінансову, політич-

ну тощо) і *вторинну* цінності. Слід зауважити, що поняття первинної, вторинної цінностей документів використовується архівістами різних країн активно й донині. Традиційно під «*первинною цінністю*» розуміють якість, притаманну будь-якому документові, створеному чи отриманому особою або установою, при реалізації ними своїх інтересів, функцій, що супроводжують і забезпечують прийняття рішень, виконання, контроль. Первинна цінність документів тісно пов'язана з причинами, які обґрунтовують їх створення, існування та користування. Під «*вторинною цінністю*» розуміють якість, властиву певним видам документів, що мають наукове значення, володіють об'єктивними доказовими чи інформаційними характеристиками. Під «*доказовими*» характеристиками автор мав на увазі документну інформацію, що могла пролити світло на історію, організацію та функціонування установи, а під «*інформаційними*» – ту інформацію, яка мала значення для науки. Коментуючи *інформаційні характеристики цінності*, Т. Шелленберг вважав, що попри різні підходи до визначення змісту, набору критеріїв, єдиний із них вартий уваги – це *інформація*, яка міститься в документі²⁵.

Згідно з концепцією архівіста, експертиза цінності документів мала відбуватися поетапно. Спочатку окреслювалося значення документа для установи, а за тим – для дослідника, чим, власне, він повторив ідеї Ф. Брукса. Особливу увагу Т. Шелленберг приділив обґрунтуванню критеріїв доказових характеристик цінності документів, які загалом залежали від місця установи в управлінській ієрархії. Найменш важливими документами проголошувалися ті, що були створені в офісах низового рівня адміністрування. Зауважмо, подібний підхід до експертизи був обґрунтований раніше Г. О. Майснером, Г. В. Санте, В. Рором та іншими європейськими архівістами. Критично відгукуючись на студії американського архівіста, саме *доцільність зберігання*, за словами німецького архівіста Фріца Циммермана, а не *походження* документа, мало би стати визначальною умовою відбору документів.

В останні роки життя Т. Шелленберг активно пропагував виняткову роль архівістів в експертизі цінності документів, вважаючи їх неодмінними учасниками процедури стосовно не лише історичних, але й новітніх документів. Однак Т. Шелленберг не розглядав експертизу цінності документів у контексті професійної етики Г. Дженкінсона чи практичної компетентності архівістів Г. В. Санте – В. Рора²⁶.

Особливістю теоретичних викладів відомого архівіста щодо експертизи документів є спроба розробити комплексний підхід до процедури з урахуванням розрізнення їх первинної, вторинної значущості, орієнтуючись на німецькі формально-ієрархічні критерії цінності, а його книга 1956 р. «*Сучасні архіви: принципи і техніки*» («*Modern Archives: Principles and Techniques*») стала втіленням витонченого синтезу європейської й американської традицій архівістики.

У 1970-х роках помітний внесок у розвиток теорії експертизи цінності документів зробило Товариство американських архівістів, що спонсорувало видання серії тематичних архівних посібників, у т. ч. Мейнарда Дж. Брічфорда (M. J. Bricford). Саме йому належать ґрунтовні виклади з архівної експертизи документів, зокрема з визначення *б критеріїв її проведення: якісні та кількісні характеристики документа* (вік; обсяг; форма; характеристики, пов'язані з функцією установи; доказова, інформаційна характеристики); *управлінська цінність; дослідницька цінність* (унікальність; достовірність; читабельність; вік; доступність матеріалу; частота, тип і якість користування); *архівна цінність* (перехресні посилання між документами чи повторюваність їхнього змісту, а також категорія «витрати» на збереження та користування, що була запропонована Ф. Бауером)²⁷. Відгукуючись про студії попередників – Т. Шелленберга, Ф. Брукса, Ф. Бауера та інших колег, котрим належать провідні дискурси проблемної історіографії, М. Дж. Брічфорд цілком слушно зауважив на їх відчутній заангажованості, спричиненій тим, що кожен із них офіційно перебував на службі федерального уряду США. Тому по-новаторському звучала думка чіткіше визначити критерії експертизи цінності документів та процедуру її реалізації, враховуючи інтереси різних громадських інституцій, юридичних, приватних осіб і закликаючи до альтернативного наративу із новітнім осмисленням практики оцінювання документів особового походження²⁸.

Тоді ж світ побачили праці Мітчелла Торнтона (M. W. Thornton), Елінора Маккей (E. McKay), Франсіса Блуена-молодшого (Fr. X. Blouin Jr.) та інших, котрі намагалися увиразнити окремі аспекти експертизи цінності документів завдяки скрупульозному вивченню структурності установи як управлінської інституції з екстраполяцією на експертні методики, їх урізноманітнення технікою випадкового відбору та прогнозованого користування в дослідницькій роботі чи новими критеріями (як-то *інформаційний дефіцит*), визначенню міри безпечності й доцільності знищення дубльованої інформації тощо²⁹. Певно, найпомітнішими з-поміж них стали ті, в яких уперше було порушено питання експертизи цінності документів на новітніх носіях, т. зв. машинозчитуваних. Ідеться про «піонерські» студії Майера Гарі Фішбайна (M. H. Fishbein), Ернста Оке Кромнова (E. A. Kromnow), Чарльза М. Доллара (C. M. Dollar) та інших фахівців різних континентів, що представили розширене бачення теми завдяки особливостям технотронних документів, зокрема їх матеріальним і інформаційним характеристикам, відсутністю жорстких просторових обмежень щодо місця зберігання як фізичних об'єктів, хоча з актуалізацією проблеми перевірки достовірності даних, технічного забезпечення доступу, захисту, зберігання та керування відповідними базами, архівування електронних документів³⁰. Принагідно зауважмо та-

кож, що особливістю розроблення теми у другій половині ХХ ст. стала поява розвідок, присвячених експертизі специфічних видів документів, зокрема аудіовізуальних³¹, та ґрунтовних праць про компетентності й рівень кваліфікації самого експерта³².

Пошуки шляхів удосконалення системи експертизи документів відбувалися з перемінним успіхом, а емоційна, негативно забарвлена репліка Джеральда Гама (G. F. Ham) тих років: «Чому ми повинні робити це так погано?», – свідчить про усвідомлення необхідності активізувати студіювання ефективніших варіантів процедури, теоретично обґрунтувавши їх³³. Він неодноразово закликав архівну спільноту та менеджерів вищої ланки галузі розробити інституційну, регіональну, національну політику відбору документів, що мали лягти в основу «критичних елементів експертизи», пропонуючи враховувати розмаїття документів в інформаційному середовищі, особливості їх створення й побутування, значення для суспільства, особи, держави³⁴. Майже через десять років Гелен Самуельс (H.W. Samuels) прийняла виклик Дж. Гама і виклала власне бачення міжвідомчої експертизи в контексті теорії документаційної стратегії³⁵. До цього американські спеціалісти (Джутта Рід-Скотт (J. Reed-Scott) і Фей Філліпс (F. Phillips)) також спробували застосувати критерії бібліотечної науки для формування архівних колекцій, що не відзначилося успіхом та не знайшло схвалення архівістів-практиків³⁶.

Наступний важливий крок у розробленні цього питання належить Джоан К. Гасс (J. K. Nass), Г. Самуельс і Барбарі Сіммонс (B. Simmons), котрі закликали архівістів із розумінням ставитися до науково-технологічних змін природи документування, урізноманітнення моделей комунікації та наслідків для формату побутування документів, методологічно опосередковано заклавши підвалини документаційної стратегії³⁷. 1986 р. Г. Самуельс розширила цю теорію завдяки чіткому обґрунтуванню зв'язку між архівною експертизою і комплектуванням³⁸. Оригінальними ідеями на царині експертизи відзначився Девід Бірмен (D. A. Beaman), який запропонував застосувати методи керування ризиками для відбору документів на постійне зберігання³⁹, що залишилися на околицях архівних дискусій.

На початку 1990-х років Френк Болз (F. Boles) і Джулія Маркс Янг (J. M. Young), узагальнивши західноєвропейський, північноамериканський практичний досвід та теоретичні підходи до експертизи цінності документів, синтезували нові знання й сконцентрували *критерії в 3-х модулях*: критерії, пов'язані з інформаційною цінністю (19 позицій); критерії, залежні від особливостей зберігання (5 позицій); критерії, пов'язані з наслідками рішення щодо експертизи (6 позицій)⁴⁰. Тож розроблена ними модель експертизи базувалася на 30-ти критеріях. Хоча така кількість критеріїв вимагає гнучкої методи застосування та керування, однак авторам вдалося довести її дієвість, протестувавши

запропоновану модель у реальних умовах і навіть спробувавши провістити завершення історії творення системи цінностей документів.

Із кінця ХХ ст. відмічається жвава дискусія стосовно теорії архівування, яку каталізувала стаття Франка Берка (F. Burk) «*Майбутнє архівної теорії в Сполучених Штатах*» («*The Future of Archival Theory in the United States*», 1981 р.), де він закликав укотре переглянути засади експертизи цінності документів. Критика теоретичних викладів процедури вмотивовувалася необхідністю першочергового врахування технологічних проблем, пов'язаних із експертизою документів на новітніх носіях. Знову з'явилися заяви, що кожен архівіст, оперуючи методом спостереження та іншими простими емпіричними підходами, здатен визначити міру цінності документа без зайвих теоретизувань⁴¹. Твердження Дж. Робертса (J. W. Roberts) про те, що попит завжди визначає цінність документа, відкидає в часі до ідей, пропагованих Ф. Циммерманом ще в середині 1950-х років. Позбавлено сенсу обговорювати пропозиції Дж. Робертса всерйоз. Однак говорити про ревізію теорії цінності в контексті модернізації старих ідей слід для того, аби розуміти, що крилося за цим реваншем. Вочевидь ідеться про кризу теорії експертизи цінності документів і усвідомлення архівістами марності сподівань універсалізувати знання з метою врахування усіх конкретних випадків і ситуацій процедури. Утім, реваншистські настрої не похитнули віри американських дослідників у дієвість управлінського та історичного критеріїв, експертних дій, орієнтованих на визначення первинної і вторинної цінностей документів.

Традиції експертизи, напрацьовані у США упродовж минулого століття, залишаються чинними донині⁴². Фахівці стверджують, що після певної тривалості зберігання знищується до 99% документів установи. Складно судити про наслідки такого підходу до експертизи цінності документів для документальної, культурної спадщини країни чи в глобальному масштабі – світу. Однак процедурний акцент залишається незмінним – виокремлення із документального фонду, масиву тих одиниць, зберігання яких невиправдано ні з позицій первинної, ні вторинної цінності.

Для Канади експертиза цінності документів в архівній практиці так само має давню традицію унормування та теоретичного освоєння процедури, суголосну напрацюванням британських архівістів. У 1914 р. тут запроваджується правова норма, згідно з якою знищення документів федерального уряду може відбуватися лише через дозвіл Ради казначейства. Так само, як і в США чи Великобританії, згодом приходить усвідомлення небезпеки монопольного права ухвалювати рішення стосовно знищення документів, і в 1945 р. на державному рівні створюється спеціальна міжвідомча комісія, покликана спільно з Радою казначейства розпоряджатися долею урядових службових доку-

ментів. Із 1960-х років ця комісія уповноважена була здійснювати повне керування експертизою на державному рівні, а національний архівіст проголошувався відповідальним за координацію основних заходів, пов'язаних зі збереженням публічних документів. Прийняття нового архівного закону в 1987 р. змінило компетентні повноваження Національного архіву Канади (далі – НАК), зобов'язавши його одноосібно відповідати за загальне керування, координацію й контроль за експертизою цінності документів. Тоді ж НАК розробив рейтинг федеральних державних установ, який впливав на визначення цінності документів, продюкованих ними. Новітній формат існування НАК від 2004 р. не змінив міру його відповідальності за експертизу. Відзначимо також, що пошуки оптимальних варіантів теоретичного, практичного забезпечення експертизи першочергово стосувалися документів вищих органів державної влади та управління. Незмінною умовою процедури залишалося прикладне застосування *управлінського й історичного* критеріїв.

Неабияким явищем канадської архівістики стало розроблення Террі Куком теорії макроекспертизи документів, суть якої полягала у важливості вивчення середовища народження документів та інфраструктури їх функціонування. Таке студювання повинно, на його глибоке переконання, передувати проведенню експертизи і впливати на її результат⁴³. Активним провідником ідеї макроекспертизи документів став відомий історик, педагог, національний архівіст Канади 1993–1998 рр. Жан-П'єр Валло (J.-P. Wallot), котрий припустив, що подібний підхід міг наділити архівістів концепційно новими можливостями оцінювання документів.

Проте не всі архівісти прихильно поставились до ідей Т. Кука (Т. Cook), запропонувавши альтернативні підходи до експертизи цінності документів. Наприклад, професор Університету Британської Колумбії Террі Іствуд (Т. Eastwood) наполягав на необхідності архівам самим відстежувати динаміку попиту на ті чи інші види документів для визначення їх цінності. Йому належить оригінальний виклад перспектив із критерієм користування документом, суть якого полягала у частоті звернень до нього⁴⁴. Із 1990-х років його університетська колега Лучана Дюранті (L. Durante) активно популяризувала думку, що експертизу документів важливо проводити відповідно до тієї шкали цінностей, яка була актуальною на момент їх створення⁴⁵. Зауважмо, такий підхід до базових засад архівістики раніше був ґрунтовно розроблений німецькими архівістами, зокрема Г. Боомсом, про що йтиметься далі.

Г'ю Тейлор (Н. А. Taylor) вважав доцільним розширення кола учасників експертизи документів, аби вони могли репрезентувати інтереси усього суспільства, а не лише державної чи політичної еліти⁴⁶. Студюючи різний досвід експертизи, орієнтований на короткострокову відповідність інтересам уряду (британський варіант) чи тривале формування

документальної спадщини людства (німецький варіант), Г. Тейлор запропонував збагатити його «квебекськими» варіаціями, пропагуючи пріоритетність збереження документів для діяльності будь-якої установи⁴⁷. Відповідно до закону про архіви від 1983 р. провінції Квебек, кожна організація зобов'язувалася здійснювати експертизу цінності документів у тісній співпраці з архівами. Це проголошувалося чільним вектором їх зовнішньої комунікації. Основними вимогами до експертизи документів були такі: макроекспертиза становить базис процедури, тобто урахування середовища створення та функціонування документів, установи зокрема, є обов'язковим; участь архівів як провідних професійних осередків в експертному процесі; врахування важливості документів, народжених поза державними структурами й необхідність їх зберігання; істотна роль інформаційних потреб суспільства у визначенні доцільності перебування документів в архівах.

Як бачимо, органічне поєднання європейського й американського досвіду – суттєва риса канадських практик у розробленні експертизи документів. Ухвалені у Квебеку політики режимів зберігання, передавання, депонування та розпорядження державними архівами (1985 р.); керування поточними документами (1985 р.), напівактивними документами (1988 р.), статичними документами (1991 р.) тому підтвердження.

Загалом, якщо говорити про північноамериканський досвід експертизи цінності документів, то він зазнав відчутного впливу напрацювань європейських архівістів, передусім британських. Щоправда, для канадського архівного простору останніх десятиріч також характерним є широке запозичення ідей німецького архівознавства, продуктивні дискусії, спричинені оприлюдненням у 1987 р. у провідному часописі «Archivaria» знакової праці Ганса Гайнріха Боомса «*Суспільний лад і формування [документальної] спадщини: до проблеми архівної експертизи джерел*» («*Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources*»), яка викликала домінуючий теоретичний диспут останніх десятиліть довкола *соціального виміру* процедури відбору документів на постійне зберігання. Притаманні канадцям проникливість і мотиваційний потяг до національної ідентичності зробили їх теорію експертизи цінності документів доволі чутливою до інтерпретацій загальнонаукових філософських, архівознавчих теоретико-фундаментальних аспектів процедури, виокремивши особливою увагою ідею формування світової документальної пам'яті. Для американської архівістики характерним дискурсом порушеної теми є розв'язання передусім прикладних завдань експертизи, хоча при цьому не заперечується перспектива конструювання особливої інтелектуальної критики в площині філософії пам'яті.

Скромні намагання визначити, що є спільним в експертній практиці обох країн, дозволяють зробити висновок про єдиний підхід – утиліза-

цію «непотрібних» документів після з'ясування їх первинної й вторинної цінності; ставлення до управлінського й історичного критеріїв як основоположних; бачення безперечного виробничого, комунікаційного зв'язку між діловодним і архівним етапами життя документів у реалізації ефективної моделі оцінювання; визнання особливої місії архівістів при доволі відчутній автономії установ у цьому питанні; функціоналізм як методологічний «майданчик» для з'ясування значущості установи та її документації.

Використавши фрагментоване розкриття теоретичних ідей із експертизи цінності документів у спробі подати цілісність, важливо також згадати архівний досвід ФРН. Ми маємо всі підстави ставитися до німецької архівістики як до однієї з провідних у Європі, оскільки її теорія експертизи цінності документів і сьогодні пропонує прогресивні зміни в пошуковому ландшафті.

Традиція оптимізації управління для німців завжди була актуальною. Варто згадати хоча б досвід створення реєстратур, який для багатьох спеціалістів є прикладом усвідомленого ставлення до важливості порядку в організації роботи з документами. Німці були одними з перших, хто ґрунтовно й методично вивчав питання експертизи цінності документів із метою їх збереження, а не знищення, як це було у Великобританії чи США. Протилежні підходи викривають фундаментальну різницю у відборі документів на постійне зберігання. Ті, хто акцентував увагу на знищенні документів, керувався короткотривалими утилітарними інтересами. У той час прихильники німецького підходу переймалися збереженням документів і працювали на довгострокову перспективу – накопичення документальної спадщини.

Для німецької архівістики доволі помітним є концепт ролі архівіста в експертизі документа. На противагу британському досвіду ідея відповідальності архівістів за відбір документів на постійне зберігання на нормативному рівні була закріплена в німецьких землях ще в ХІХ ст. У деяких із них архівісти одержали монопольне право на комплектування архівів. Наприклад, так сталося у Пруссії ще в 1833 р., коли за ними було закріплено право вирішального голосу стосовно того, чи буде документ знищений, або збережений для нащадків. Варто зауважити, що йдеться не лише про право архівістів, а й про їх особливу соціальну роль, зобов'язання, унікальну місію перед суспільством – формування колективної пам'яті.

На початку ХХ ст. активним захисником претензій архівістів на виняткове право при відборі документів на постійне зберігання став В. Ліпперт (W. Lippert), котрий називав їх «історичними експертами»⁴⁸. Аргументуючи свою позицію, фахівець зауважував, що кожен архівіст може вважати себе істориком, і навпаки. Відомий архівіст, історик права Карл Отто Мюллер так само не погодився із Г. Дженкінсоном,

і назвав експертизу документів найважливішою місією архівіста та заперечив право установ бути єдиними уповноваженими вирішувати майбутнє документів⁴⁹. Описуючи процедуру проведення експертизи цінності, він вважав, що найвищою ознакою професійності архівіста є той стан, коли жоден «зайвий» документ не потрапив до архіву, а той, що потрапив, – ідеально зберігся⁵⁰.

Значну увагу в німецьких землях завжди приділяли співпраці архівів з установами. Наприклад, ще в ХІХ ст. результатом такої взаємодії стало розроблення міністерством юстиції Пруссії спільно з державним архівом інструкції з переліком видів документів та строків їх зберігання після «активної служби» (до 1-го, 5-ти, 10-ти, 20-ти, 30-ти років)⁵¹. За часів Ваймарської республіки важливим кроком до унормування експертизи цінності документів став указ уряду від 12 грудня 1927 р., згідно з яким архівісти зобов'язувалися проводити систематичний огляд документів міністерств стосовно виявлення тих із них, що потребували постійного зберігання. Передбачалося, що проведення таких заходів відбуватиметься один раз у 10 років, після чого почнеться новий цикл формування документаційного фонду установи для передавання в архів. Указ спричинив низку нормативних актів, які врегульовували окремі аспекти відбору документів на постійне зберігання, та активне обговорення фахівцями загального порядку процедури.

Більшості дослідникам цього часу притаманна віра у прогрес людства та володіння відчуттям *історичності життя*, благословення «ліберальної національної держави», яка за своєю природою мала би зберігати документальну історичну спадщину⁵². Набір стандартних критеріїв цінності на кшталт *інтуїтивного розуміння, інтуїтивного визначення, інтуїції, безперечного авторитетного досвіду, людської зрілості, очевидної цінності* та інші тривалий час переважали в архівній справі, а праці, які з'являлися в німецькомовному світі, засвідчують тенденцію «утримання» від теорії практично до кінця першої половини ХХ ст., коли Гайнріх Отто Майснер (H. O. Meisner) запропонував відмовитися від старої ідеї утилізації архівних документів на підставі «інтуїтивної експертизи»⁵³.

Чи не першим про це заговорив К. О. Мюллер (K. O. Müller), запропонувавши визначити категорії цінності документів залежно від управлінського рівня підпорядкування установи (центральний, проміжний, місцевий чи локальний). Відповідно, установи центрального й проміжного рівнів керування продукували особливо цінні документи. Безперечно, це приховувало небезпеку легковажного ставлення до документів особового походження чи приватних, оскільки фактично вартісними визнавалися ті, що створювалися керівною, політичною елітами. На думку Г. Г. Боомса, таким чином спотворювався загальний образ суспільства і знікчемнювалося накопичення документальної спадщини.

У 1937 р. на щорічних зборах німецьких архівістів у Готі Г.О. Майнер заявив, що для такої важливої й масштабної місії принципу «тактильного відчуття» (Fingerspitzengefuehl) недостатньо. Він запропонував установам щоп'ять років проводити відбір документів на державне зберігання. І хоча керівник установи проголошувався відповідальним за експертизу цінності документів, однак архівісти, у свою чергу, зобов'язувалися брати активну участь у визначенні того кола актів, які втратили цінність для керування⁵⁴. Йому також належить обґрунтування 3-х критеріїв цінності документів: *вік, зміст, управлінська значущість*. Напрацювання Г. О. Майнера були актуальними упродовж майже 20-ти років і критично переглянуті вперше лише в 1957 р. на щорічних зборах німецьких архівістів у Кобленці.

Г. Майнерт (H. Meinert), якого сучасники називали справжнім «Коперніком» у німецькій архівістиці, розв'язуючи «вузлову проблему модерної архівної науки» (Р.-А. Ботьє) в гуманістичному дусі, вважав, що експертиза буде успішною лише за умови проведення до чітко фіксованих вимог, «виведених» із принципів вищого рівня – *Народ, Держава, Культура*, не конкретизуючи при цьому їх зміст⁵⁵. Він був категоричним прихильником «принципу позитивного відбору» й гостро критикував «негативний принцип утилізації». Визнаючи складність універсалізувати критерії експертизи, Г. Майнерт наголошував на тому, що архівіст має бути істориком, а «гарний архівіст повинен бути майстром своєї справи», оснащеним досвідом, практикою, пасіонарністю й інтуїтивною впевненістю⁵⁶.

Актуалізація принципів провінієнцу та пертиненцу в середині ХХ ст. вплинула на формування загрозливих трендів в експертизі цінності документів. Ідеться про неприховану перевагу тих із них, що були народжені в стінах «над-суспільних» державних органах влади. Оскільки фондоутворювачами є не тільки ці установи, то виникло питання про цінність документів, створених в інших умовах, у середовищі неформальних інституцій суспільства, не лише з урахуванням «структурних», «функційних» критеріїв установи. Це спричинило хвилю «сурогатних», ефемерних методів експертизи «непродуктивного значення», які швидко були забуті⁵⁷.

Георг Вільгельм Санте (G. W. Sante) та Вільгельм Рор (W. Rohr) «вдихнули» в ідеї К. О. Мюллера та Г. О. Майнера друге життя, конкретизувавши окремі положення відповідно до вимог часу та з огляду на практичний досвід експертизи цінності документів періоду Третього Райху. Г. В. Санте належать ідеї узалежнювати роль установи від виконуваних нею функцій, що впливає на з'ясування доцільності збереження її документів, а також оновити «стару» тактику «новою» стратегією – визначати цінність документів ще до того, як вони потрапляють в архів, тобто на рівні комплектування чи передавання документів

установі. Це фактично означало, що віднині архівісти мали визнати втрату ними монополії на одноосібне вирішення долі документів⁵⁸.

Увагу було акцентовано на документах, що першочергово відображають функції установи. Архівісти вважали їх вартими уваги за будь-яких обставин та такими, які беззастережно потребують постійного зберігання. В. Рор пішов далі, намагаючись розвинути ідеї Г. В. Санте, творчо підійшовши до класифікації установ. Він стверджував, що для проведення експертизи цінності документів важливе значення має рівень адміністративного підпорядкування установи, характер її управлінських дій, а також ступінь самостійності закладу при прийнятті рішень. Опосередковано розумілося, що практично всі документи уряду підлягали обов'язковому державному зберіганню. Натомість документи низових органів влади потрапляли під значну утилізацію, що пояснювалося рівнем їх підпорядкування та обмеженою автономією у вчиненні дій і прийнятті рішень. При проведенні експертизи цінності документів пропонувалося також враховувати градацію вищих органів влади й управління. До прикладу, вважалося, що документи міністерства закордонних справ є важливішими через статус самого відомства, порівняно з міністерством торгівлі чи ін. Примат зовнішньої політики над внутрішньою, політики над економікою, бюрократичний принцип ієрархічної градації в експертизі цінності документів – такі основні риси моделі експертизи Санте – Рора.

Спроба Г. В. Санте, В. Рора звільнити архівних працівників від величезних витрат часу на проведення експертизи цінності документів і перекласти відповідальність за це на установи на підставі системи формальних критеріїв не викликала великого захоплення, проте детермінувала активне обговорення порушеної проблеми. Незважаючи на очевидну недосконалість, довгий час вона залишалася панівною в архівному середовищі, аж допоки Фріц В. Циммерман (F. W. Zimmermann) не запропонував виводити цінність документів не лише з адміністративних функцій установи, а також враховуючи потреби й інтереси людини⁵⁹. Тоді ж актуалізувалася ідея «тривалих цінностей», орієнтована на врахування не лише поточних, але й майбутніх потреб професійних істориків при змінності трендів науки.

У розвідках Ф. В. Циммермана головним критерієм цінності документів розглядався їхній *зміст*⁶⁰. Він увів у науковий обіг поняття «ринкова цінність документа» («ринковий попит документа») як ще один критерій експертизи. Розвиваючи цю ідею, дослідник вважав, що лише попит особи, суспільства, держави на конкретний вид документа визначає його цінність. Він спробував встановити зв'язок між попитом, змістом і користуванням документом. Щоправда, сам автор поняття «ринкова цінність документа» згодом переглянув власні ідеї, відмовившись від особливо претензійних заяв про тотальну його дієвість, заува-

живши на тому, що складно визначити попит, ступінь цікавості до документної інформації в майбутньому⁶¹. Зауважмо, набагато пізніше цю сміливу думку запозичив і розвинув Т. Іствуд, про що йшлося вище.

Також Ф. Циммерману належить ідея прогностичної ймовірності користування документами в майбутньому як провідного чинника експертизи⁶². Це, в свою чергу, спричинило доволі широку дискусію довкола можливого майбутнього значення документів і передбачень їх цінності через 50 чи 100 років у контексті наукових перспектив (Г. Майнерт)⁶³. На перший погляд може видатися, що архівісти вторглися в царину теології, намагаючись пророчити про доцільність збереження документів в ім'я майбуття історичної науки. Однак, за тонким спостереженням Г. Боомса, прийдешнє народжується сьогодні⁶⁴. Тому «зчитати» докази й інтерпретувати ознаки майбутніх подій сьогодні, а за тим розв'язати питання доцільності збереження їхніх документальних свідчень відомому архівісту видалося доволі успішним проектом. Проте час довів спекулятивність багатьох підходів і продемонстрував ефемерність футурології потенційних проблем історії.

Виклик, кинутий Ф. Циммерманом усталеному сприйняттю критеріїв цінності, спричинив критику. Соціально-економічне обґрунтування ринкової цінності документа виглядало непереконливим, тому було жорстко розкритиковане іншим учасником дискусії – німецьким архівістом Артуром Зехелем (A. Zechel), котрий відгукнувся на циммерманівські ідеї рядом публікацій і низкою коментарів⁶⁵. Удавшись до гештальт-теорії, відомий архівіст запропонував для експертизи цінності документів запозичити *критерії Еренфельса*, суть яких криється, по-перше, в тому, що ціле представляє собою дещо більше, ніж сума його частин, а по-друге, складові однієї цілісності – справи (дос'є), фонду, архіву, які мають ідентичну спрямованість, взаємозамінні через тотожність один одному⁶⁶. Також А. Зехель залишався послідовним прихильником «естетики» провінієнц-принципу, вважаючи походження ключовим критерієм для визначення цінності документів.

На думку окремих фахівців, А. Зехель мав більш високі амбіції, ніж просто сперечатися з Ф. В. Циммерманом⁶⁷. Заувага слушна, бо той, справді, спробував цілісно викласти теоретичні засади архівістики як незалежної науки від історії, не послаблюючи уваги до теорії експертизи цінності документів, для якої та є ключовою.

Особливістю наукових пошуків А. Зехеля вважають прискіпливе ставлення до зв'язків між архівістикою та історією. Із цією метою дослідник радив завжди пам'ятати про протяжність їх еволюції, виокремлюючи 3 фази. Перша фаза історії, хоча й залишила «сліди», однак події, згідно з А. Зехелем, зникли в минулому й опинилися поза пам'яттю; друга – меморіальна, віддзеркалена в історичних джерелах, а третя – репродуктивна, заземлена на науковій інтерпретації джерел,

історіописанні. А. Зехель зауважував на прив'язці архівістики саме до меморіальної фази історії. На відміну від історика, захопленого творенням нарративу на широкій джерельній базі, для архівіста будь-яке історичне джерело важливе лише в контексті автора («виробника») як «залишок», «слід» його діяльності⁶⁸.

Розвиваючи ідеї А. Зехеля, колеги зауважували, що історичні дослідження за своїм змістом – завжди ретроспективні і стосуються «завершеної реальності»⁶⁹. Спостерігаючи минуле опосередковано, ми прагнемо мати доволі досконалу його картину. Прагнучи прорватися за межі людської пам'яті, долаючи обмежену здатність пам'ятати, особа має покладатися на «конкретні докази минулого, що звели сьогодення» – історичні джерела⁷⁰. При цьому важливість архівів – неоціненна, оскільки історики залежать від джерел, які слугують умовним гарантом об'єктивності досліджень. Архівісти покликані удосконалювати теорію, методику експертизи цінності документів із тим, щоб розробити такі критерії, підходи, які дозволили б успішно конституювати та ефективно контролювати зберігання й користування документальною спадщиною.

Багатогранні історичні, архівознавчі, філософські, політичні виклади А. Зехеля довкола взаємин історії й архівістики відіграли важливу роль, по-перше, в об'єктивному зближенні й розрізненні їхньої термінології; по-друге, умовному відстороненні історика від відбору архівістом документів на постійне зберігання (якщо сам архівіст не є істориком за фахом), а по-третє, послабленні дискусії стосовно того, чи має бути архівіст обов'язково істориком⁷¹.

Між іншим, розглянуті вище критерії побутували і в східній німецькій архівній науці, яка за відомих суспільно-політичних обставин зазнала значного впливу марксистсько-ленінської методології. Тут провідником функціоналізму як методології реалізації експертизи цінності документів у другій половині ХХ ст. виступив Л. Ендерс (L. Enders). Функційне значення установи, соціальний статус авторів документів, їх рейтинг у бюрократичній ієрархії закладу – традиційно пріоритетні категорії. У той же час природа, властивості документа, особливі ціннісні критерії – *місце в документальній спадщині, характеристики змісту*, зумовлені територіальними й часовими подіями, мали лише додаткове значення⁷². Намагання визначити критерії експертизи цінності документів на ґрунті теорії інформації, коли її ціннісні характеристики стають основоположними критеріями, не знайшли належного обґрунтування. Л. Ендерс також наполягав на тому, що архівна експертиза цінності документів повинна вимірюватися відповідно до її значення для суспільного розвитку, а також «сутністю» соціуму, як про це писав Г. Майнерт.

Характерне залучення гуманітаристики до сфери архівістики зумовлювалося зростанням популярності першої у 1960-х роках. Однак слід

указати, що інтеграція досягнень суспільних наук в експертизу цінності документів відбувалася поверхнево через відкритість низки питань, наприклад, яким чином архівістам слід з'ясувати значення документа для суспільства на довготривалу перспективу, або ж, як саме трактувати категорію «суспільний розвиток» чи «суспільні відносини». Пізніше Г. Боомс запропонував керуватися епістемологічною теорією соціально-історичної методології, орієнтованою на те, що архівісти збирають і зберігають документи, які відображають фрагменти історичних явищ, факти, часткові, дрібні, керовані та зрозумілі соціальні структури з тим, щоб можна було їх організувати системно, визначити причинно-наслідкові зв'язки між тенденціями, закономірностями, «ущільнити» чисельні події в єдиному часовому проміжку і з'ясувати структурні суспільні відносини, їх розвиток протяжно в часі і просторі. Це, на його думку, мало допомогти виявити інституційні умови, динаміку відносин у суспільстві в межах окремих подій. Через такі сегменти можна конструювати сітку, модель історичного розвитку, посилаючись на збережену архівістами документальну спадщину, творити власну інтерпретаційну картину минулого⁷³. Архівістам належало також представити програму формування національної документальної спадщини, виходячи із соціальних інтересів⁷⁴, що так само узалежнена від історичних обставин і умов існування громадянського суспільства⁷⁵.

Одним із найбільших теоретиків експертизи цінності документів минулого століття зарубіжні колеги називають багаторічного президента Федерального архіву Німеччини, віце-президента, президента Міжнародної ради архівів (1980–1988 рр.) Йоганнеса (Ганса) Гайнріха Боомса (Johannes (Hans) Heinrich Booms)⁷⁶. Виняткове місце в творчому доробку архівіста належить праці «*Суспільний лад і формування [документальної] спадщини: до проблеми архівної експертизи джерел*» («*Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung*», 1972)⁷⁷, де він комплексно й багатоспектно представив порушену нами тему.

Г. Боомс не схвалив ідей сучасників, орієнтованих на значущість, елітарність фондоутворювача як вирішальний критерій, аби документи обов'язково одержали статус достойників на постійне зберігання, а також відкинув «марксистську» шкалу цінностей, популяризовану в тодішніх країнах «соціалістичного табору», заземлену на ідеологічних позиціях. Він запропонував власну систему експертизи документів, в основі якої перебувають інтереси всього суспільства⁷⁸, вважаючи, що архіви зобов'язані зберігати всі документи про життя громади, незалежно, в межах якої установи вони артикулюються чи статусу особи, з котрою пов'язані. Ця позиція була задекларована Г. Боомсом у заголовку статті і фактично стала основоположною для його теорії експертизи документів, що здобула визнання як доволі прогресивної.

Дослідник узяв на себе сміливість визначити зміст поняття «документальна спадщина» доволі просто і ємно як сукупність наявних свідчень історичної реальності, документів про минулі події, що дійшли до нашого часу. Г. Боомс вважав за необхідне їх зберігати в архіві, аби «гетерогенний континуум реальних подій» міг перетворитися в «інтерпретаційну, дискретну форму» існування⁷⁹. Насправді, як писав А. Зехель, це була *архетипна* функція архівіста, покладена на нього відпо⁸⁰. Повторимося, велика заслуга Г. Боомса, на нашу думку, полягає в тому, що він розкрив природну властивість архівіста – формувати документальну спадщину⁸¹.

Г. Боомс заперечив звичне бачення архіву як місця кумуляції документів, які забезпечували ефективність управління в «активному житті». Теоретичне осмислення поняття «архів» відобразилося у визначенні змісту терміна «документ», що в умовах появи новітніх носіїв інформації значно розширилося. І це вже не тільки службова документація, але й інші об'єкти, до появи та функціонування яких архівісти можуть не мати жодного стосунку. Тому, як твердив Г. Боомс, архівісти можуть відповідати за практичну сферу роботи з документами лише в тому випадку, коли йдеться про службову документацію⁸².

Для проведення експертизи документів архівіст, на думку Г. Боомса, по-перше, зобов'язаний добре орієнтуватися в історії самої установи, розуміти її місце і роль в житті суспільства, бути обізнаним із життям особи, коли йдеться про особовий фонд чи документи особового походження; по-друге, проводити експертизу з урахуванням історичності самого документа і брати до уваги, що міг значити цей документ на момент свого виникнення, а не з погляду поточного моменту; по-третє, працювати на те, щоб зберегти інформацію максимальних обсягів при мінімізації кількості самих документів⁸³. Г. Боомс також закликав, аби експертиза документів відбувалася комплексно, системно і на користь усіх верств суспільства⁸⁴.

Важливою є ремарка Г. Боомса стосовно місії архівіста щодо визначення цінності документів. Архівіст покликаний відбутися фахівцем, озброєним сучасною методикою, спрямованою на проектування й керування документаційними процесами, аби точно знати наперед, що згодом може потрапити в архів і в якому стані, тобто з урахуванням перспективи. При цьому він зобов'язаний керуватися винятково інтересами архіву, держави (національної безпеки), суспільства і культури⁸⁵. Подібна позиція була згодом активно підтримана й розвинута Т. Іствудом⁸⁶.

Зауважимо також, що на його глибоке переконання, тільки практичний, «максимально різноманітний людський досвід» робить зі звичайного архівіста професіонала, та дозволяє йому формулювати компетентні судження. Це створювало небезпеку у сприйнятті теоретиків експертизи документів, що не мали практичного досвіду. Проте

Г. Боомс не заперечував академічності в освіті архівіста, якщо вона була історичною⁸⁷. Усвідомлюючи суперечність цієї позиції колеги, вважаємо за необхідне зробити коментар загального плану. Традиційно в Німеччині розрізняють *Archivkunde* і *Archivwissenschaft*. Однак перше слово вживається в контексті архівних техніки, методів, у той час, коли іншим оперують у значенні близькому до українського «архівознавства». Очевидно, декларуючи свою позицію, Г. Боомс намагався підкреслити виняткове значення для особи, що проводить експертизу документів, володіння методами архівістики.

Як вважав Т. Кук, Г. Боомс першим намагався зламати стару парадигму архівістики і став яскравим «мислителем на філософських засадах архівної експертизи»⁸⁸. Виступаючи проти найгірших традицій тотального контролю над архівами, коли ідеологічні цінності держави визнаються основоположними для їхньої діяльності і мають бути репрезентовані в документах постійного зберігання, Г. Боомс пропонував суспільству визначити власні пріоритети, а потім, керуючись ними, проводити відбір документів. Він писав: «якщо дійсно є що-небудь або хто-небудь, хто має право надавати легітимність архівній експертизі», то це суспільство, котре декларує загальну громадську думку, санкціонує публічні дії керівників країни, генерує соціополітичний процес, уповноважує владу та забезпечує її фундаментальними орієнтирами. Особливість його позиції стосовно експертизи полягала в тому, що тільки громада, а не «обрані користувачі» (за Т. Шелленбергом) чи «державні адміністратори» (за Г. Дженкінсоном), має генерувати критерії, якими вимірюватиметься обґрунтованість архівного зберігання документів.

Розвиваючи цю думку, Г. Боомс вважав, що кожне суспільство має власні, історично детерміновані ціннісні рамки. Тому, коли йдеться про давні документи, необхідно діяти в рамках тієї системи цінностей, що була притаманна для того чи іншого суспільства конкретної епохи, яка й генерувала відповідної форми та змісту письмові акти. Останні власне тому лише існували, що забезпечували інтереси сучасників, заради яких були створені. Виважене сприйняття системи цінностей суспільства дозволило Г. Боомсу говорити про її відносність. Категорія *цінність*, як вважав Г. Боомс, завжди відносна. Йдеться про те, що цінність документа завжди встановлюється лише відносно значення подібного. Таким чином він порушив проблему ієрархії документів та їх цінності. І хоча цей вектор думок не знайшов продовження, утім залишився помітним у студіях фахівця. Суть його роздумів полягала в тому, аби стверджувати про цінність одного документа, варто його співвідносити з тими, що не одержали експертного висновку про доцільність їх зберігання, хоча були створені в одному середовищі, чи спільним автором. Це дозволить переконливо підтвердити вибір на користь «обранця»⁸⁹.

На початку 1990-х років Г. Боомс переглянув власні погляди стосовно пріоритетності інтересів суспільства, згенерованих часом у документах. Ідеться про суттєву заувагу, яка стосувалася важливості врахування не лише динаміки суспільного розвитку чи мінливої громадської думки, але й функцій тих «ключових творців документів, призначених суспільством для реалізації потреб та побажань» громади⁹⁰. Зміст документа і принцип походження, заземлені на суспільних потребах – такою виявилася формула теорії експертизи, до якої він згодом прийшов. Для нього принцип походження – це архівний прояв історичного детермінізму.

У цьому контексті Г. Боомс в унісон колегам стверджував, що архівісти потребують всебічного вивчення функціональних повноважень тих, хто створює документи. Це важливо для того, аби логічно виважено й методично правильно увідповіднити походження документів від функцій установи, мотивації особи, соціальної групи (як автора документа) тощо. У загальному йдеться про нову стратегію експертизи, чітко й завершено сформульовану наприкінці 1980-х років Т. Куком у вигляді теорії макроекспертизи документів, суть якої полягає в першочерговій необхідності врахування макроконтексту їх народження, походження, а не змістової, історико-документальної значущості. Однак Т. Кук виклав основи своєї теорії на філософському рівні через соціальні функції та інституційні макроконструкції, а Г. Боомс закликав до осмислення функційного підходу на стратегічному рівні, тобто можливості застосування такого підходу в державному масштабі, негайному переході від «аморфних» соціальних функцій, умотивованих ними документальних потреб, до їх конкретних інституційних проявів на ґрунті походження⁹¹.

Примітно, Г. Боомс також наполягав, що соціальні цінності, норми так само впливають і на архівістів. Ця теза відкривала розуміння й усвідомлення 2-х застережень: по-перше, досвід, приміром, СРСР чи НДР, є доволі драматичним для тих документів, які не вписувалися в систему офіційних соціальних цінностей, що вимагало відповідного реагування архівістів. По-друге, вони мають важелі впливати на систему цінностей суспільства і змінювати її легітимно.

Ці та інші ідеї Г. Боомса згодом знайшли продовження у працях колег із різних континентів, завоювавши неабияку популярність. Авторка теорії документаційної стратегії Г. В. Самуельс у студіях «*Університетські записки: документування сучасних коледжів і університетів*» («*Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities*»), незважаючи на конкретну прив'язку в назві, висновки, синтезувавши теоретичні знахідки Г. Боомса, виклала положення, які можна застосувати загалом до будь-якого функційного аналізу діяльності установи та формування її архіву. Особливістю розвідки Г. В. Самуельс є не лише розкриття конкретної методології, яка уповні дає уявлення про засади функційного аналізу установи, план оцінювання, але й стратегія між-

інституційної діяльності, виявлення зв'язків між установами, залучення документів особового походження, що можуть доповнити бачення можливостей і їх реалізації, фокусуючись на всьому «взаємозалежному інформаційному всесвіті» (службових документах, публікаціях у засобах масової інформації, культурних артефактах тощо)⁹². Цілком слушно Т. Кук вважав Г. Боомса ідейним натхненником для себе та своїх колег у розробленні теорії архівної експертизи.

Безперечно, багато інших гідних архівістів зверталися до теорії експертизи Г. Боомса. Із-поміж таких укажемо на тих, хто не лише схвально її підтримував, але й конструктивно критикував, наприклад, Р. Браун, котрий, називаючи принцип походження основоположним, вважав, що його дія обмежується лише інституціями із жорсткою структурною моделлю⁹³. Однак він вважав Г. Боомса першим архівістом, хто визнав корисність герменевтики для з'ясування мотивів створення документів, не торкаючись при цьому відносності об'єктивного й суб'єктивного відображення в них реальності. Інша znana дослідниця – Барбара Л. Крейг, розвиваючи основні положення теорії експертизи Г. Боомса, доповнила їх класичними ідеями про важливість зовнішніх і внутрішніх характеристик документів для експертизи, зберігши прихильність до міркувань попередників⁹⁴.

Крім хвилі публікацій у фахових виданнях США, Канади, що стали відгуком на фундаментального змісту розвідку Г. Боомса і зробили його найбільш цитованим європейським архівістом в американському контексті, відмітимо популярність теорії на його батьківщині після об'єднання Німеччини в 1990-х роках, коли «партійність» моделі експертизи остаточно відійшла в минуле і центр уваги змістився на суспільство, особу як основних діячів історії та творців оцінкових засад⁹⁵.

Новаторський і ретельний розгляд питань, пов'язаних із формуванням документальної спадщини, дозволив Г. Боомсу торкнутися й інших важливих тем архівістики⁹⁶. Він чітко окреслив трансформацію архівної парадигми з «офіційної» в «суспільну», коли, крім доцільності зберігання документів в ім'я держави та забезпечення ефективності управління, культивується першочергове врахування константних суспільних потреб і запитів. Експертиза цінності документів, за визначенням Г. Боомса, «серце» архівістики, а ще обов'язок перед громадою, якій, зрештою, і належить документальний спадок.

Попри безперечну слушність і оригінальність багатьох міркувань архівіста, на нашу думку, найбільшим науковим досягненням Г. Боомса є обґрунтування *соціального виміру* експертизи цінності документів. Незалежно від того, із чим ідентифікується поняття «суспільство», чи-то з соціалістичною класовою, ліберальною конкурентною чи з технократичною індустріальною структурою, воно завжди виробляє й розвиває власний, легко впізнаваний набір скоординованих норм

і цінностей, спеціальних поведінкових моделей, які впливають на повсякдення й мислення її членів. Саме *соціальний контекст* зумовлює певну систему цінностей конкретної особи, що й лежить в основі діяльності архівістів-експертів. Безперечно, це залежить також від життєвого досвіду, походження, освіти, соціальної приналежності людини та інших факторів, котрі визначають її поведінку й вибір, але в системі координат цінностей того суспільства, частиною якого вона є, оскільки індивідуальні судження формуються його «упередженнями» (Г. Г. Гадамер) і «підсвідомими припущеннями» (Ю. Габермас). Інакше кажучи, існує своєрідний взаємозалежний зв'язок між особою і суспільством, при цьому вільний від абсолютного соціального детермінізму. З'ясування ролі архівіста у формуванні документальної спадщини суспільства як його члена й представника професійної корпорації, з урахуванням концепції соціалізації як особи залишається одним із нагальних філософських питань в архівістиці.

Працюючи на суспільне благо, як зазначалося вище, архівіст-експерт керується поняттям доцільності існування «неактивних» документів для історичної науки та політики, управління. У першому випадку все залежить від статусу науки загалом, історії зокрема, в суспільстві, а також історичної свідомості особи, загальнополітичної, соціальної й інтелектуальної установок певного часу (Т. Шидер)⁹⁷. Так, у деяких країнах побудова «соціалістичного суспільства» потребувала підтвердження через архівні документи справедливості теорії класової боротьби та її триумфу. Тому експертиза цінності документів залежала від партійних настанов і ідеологічних підходів. Так було, приміром, у Радянському Союзі, коли нормативно-правове регулювання процедури чітко виважене ідеологією, а збережені документи мали стати «рекламою» переваг соціалістичного устрою. Коли ж до історії ставитися як до методи «висвітлення людського існування» (Т. Шидер), одержання чіткішого розуміння природи вчинків людей (Р. Коззелек), як елемента «нашого примирення з сьогоднішнім», «необхідного критерію для [...] майбутнього проекту» чи основи для «життя і прийняття рішень» у сучасному суспільстві (К.-Г. Фабер), тоді набагато складніше встановити суспільне значення архівної експертизи⁹⁸.

Проведене нами невеличке дослідження показово доводить багатогранність теми. Історія засвідчує, що ні професійного опортунізму, ні ідеологічно натхненних провокацій у дусі соціалістичного минулого чи активно залучених досягнень гуманітаристики недостатньо для того, аби однозначно розв'язати питання. Проте зробити окремі висновки стосовно основних концептів експертизи цінності документів у зарубіжному науковому просторі можна спробувати. **По-перше**, йдеться про роль архівістів в експертизі. Ретроспективний огляд питання доводить неоднозначне ставлення до його розв'язання: від заперечення

можливої участі до категоричного ствердження її обов'язковості. Зосереджуючи увагу на цьому, із 1990-х років дослідники прийшли до висновку про зміну трендів і однозначну важливість архівістів при визначенні цінності документів. Поетичні модерні визнання їх «опікунами», «будівничими», «комунікантами зафіксованої інформації», керуючими «світовою пам'яттю» і «меморіальною комунікацією»⁹⁹, що повсюдно зустрічаються у спеціалізованих публікаціях, – підтвердження цьому. Архівна наука традиційно зосереджується на архівуванні документів і проблемах, пов'язаних із комплектуванням архівів. Як зазначала Ангеліка Менне-Гарітц (Angelika Menne-Haritz), архівісти завжди займалися збереженням документів на підставі правової доцільності, виправданості змісту процедури¹⁰⁰.

У ХХ ст. суспільство стало вимогливішим до архівів та зобов'язало архівістів брати участь у багатьох документаційних процесах, розширивши коло обов'язків і функційних повноважень. Архівіст поступово стає експертом із питань цінності документів, режимів їх зберігання та інших прикладних питань галузі суспільного значення. Архівістика зайняла активну позицію у визначенні перспектив довгострокового зберігання документів, довірених архівістам. Суспільство продовжує нарожувати повноваження архівіста, а масштаби його ролі у збереженні документальної спадщини поступово зростають. Наразі категорія «експертиза цінності документів» входить до поняття «планованого зберігання», що передбачає незворотні рішення експертів, регульовані нормативно-правовими актами, необхідні для життєдіяльності суспільства і належного керування колективною спадщиною. Методично відпрацьований процес експертизи цінності документів гарантує суспільству формування та увічнення значної частини документальної спадщини¹⁰¹. Дедалі частіше увагу акцентують на винятковій ролі архівіста у збереженні світової пам'яті, що не має нічого спільного зі спекулятивною філософією ідеологічно заангажованих підходів¹⁰².

Знімаючи обмеження з моделі архівної практики Г. Дженкінсона, сучасні дослідники вважають конче необхідною участь архівістів у «житті» документа на ранній стадії, що дозволить їм скористатися можливістю активної дії у творенні інституційної спадщини¹⁰³. Це передбачає також відмову від сприйняття архівістів неспроможними з'ясувати первинну цінність сучасного документа та визнання їх компетентності, чого не вистачало дженкінсонському підходові¹⁰⁴.

По-друге, диференційоване урізноманітнення й ускладнення управління, інституціоналізація «керованого» життя, зростання кількості бюрократій і організаційних систем, які продукують документи, приводить до необхідності перегляду підходів і засад експертизи цінності документів. Найбільш дискусійним питанням залишаються принципи архівної оцінки. Звертаючись до різних підходів, слід указати на загальні риси

сучасних пошуків, які стосуються виражених і більш нюансованих поглядів на цю науково-прикладну проблему. Йдеться про принципи, які орієнтовані на визначення міри свідчень документів про суспільне життя; є об'єктивними та відповідають цінностям суспільства на момент документування інформації; ґрунтовані на урівноваженому зв'язку між експертизою й іншими архівними функціями; відображають баланс між управлінським і науковим критерієм цінності документів; втілюють зв'язок між контекстом створення та можливими обставинами, умовами користування документами¹⁰⁵.

У своєму підході до експертизи цінності документів дослідники солідаризуються в думці, що, незалежно від умов побутування, діяльності, поза волею конкретних осіб чи органів влади, професіонали покликані забезпечити об'єктивне проведення експертизи цінності документів. Рішення експерта має містити соціальний вимір, тобто визначення міри потрібності суспільству того чи іншого документа. Відповідь на питання: «Як слід розуміти соціальний вимір експертизи цінності документів?», – криється, по-перше, в розв'язках значущості документів для підтвердження управлінської, юридичної, фінансової чи іншої важливої службової діяльності юридичної або фізичної особи. По-друге, в можливості окреслити завдяки цим документам *роль особи* в установі, соціумі, державі. Конкретні відповіді на порушене питання й стають визначальними в ухваленні рішення про збереження чи знищення документів. По-третє, парадигма останніх у часі міркувань дослідників вибудовується на тому, наскільки архіви, що мають документи постійного зберігання, об'єктивно відтворюють достовірний «зріз» суспільства, якому вони й належать. Наразі багатьма фахівцями остання заувага розглядається основоположною ціллю експертизи цінності документів.

Узагальнюючи викладене вище, зауважмо ще на деяких моментах. Будь-яка експертиза цінності документів, як писав Г. Боомс, завжди відносна і залежить значною мірою від суб'єктивного фактора¹⁰⁶. Останній зумовлений тим, що кожен соціальний контекст створення та функціонування документів спричинює їхні унікальні ціннісні характеристики. Це позбавляє експертизу абсолютної об'єктивності, після чого нам залишається прагнути лише її відносності. Намагання бути об'єктивними може справдитися за умови звернення до тієї системи цінностей, що була актуальною на момент документування інформації чи її циркулювання в суспільстві. Саме цей принцип, на думку багатьох зарубіжних дослідників, гарантовано уможлиблює обґрунтування цінності документів. Зрештою саме суспільство, його час, епоху ми й намагаємося «задокументувати».

По-третє, слухними є також ідеї розглядати експертизу цінності документів у контексті інших архівних виробничих процесів. Деякі

фахівці подібний підхід до експертизи претензійно називають «глобальним» (Ж.-П. Валло, Г. Тейлор)¹⁰⁷, пов'язаним із макроекспертизою. Ідеться про те, що експерт зобов'язаний мати всебічні знання про фондоутворювача, у т. ч. про його функційні характеристики, способи, канали внутрішньої, зовнішньої комунікації, контекст творення документів та реалізації документообігу, практичних потреб, цілей діяльності, тощо. Лише володіючи повноцінними знаннями про інституцію чи особу, можна скласти перспективи інтересу до документа в поточний момент і на майбутнє. Критично налаштовані дослідники не приховують важливості відмови від фрагментованого, редукаціоністського підходів до визначення цінності документів в ім'я збереження життєво необхідних джерел інформації¹⁰⁸.

Основу теорії архівної експертизи багато хто формулює через чітке розмежування первинних цілей, які спричиняють створення документів, і вторинних, що допомагають визначити, чи будуть вони затребувані згодом¹⁰⁹. Фахівці наполягають на важливості їх збалансування, врахувавши значущість для управління та збереження колективної спадщини, формування суспільної пам'яті. Експертиза цінності документів зобов'язує установу дбати про збереження тих документів, які мають не лише управлінське значення, але й важливі для підтримки та забезпечення культурних пріоритетів.

Механізм надійності експертизи також залежить ще від однієї вимоги: врахування походження чи контексту створення документів і користування ними в межах архіву. Збалансоване конструювання моделі експертизи можливе лише за умови упривілейованих дослідницькою увагою «стосунків» між середовищем документування й принципом поваги до фондів, а також перспективами історико-культурного, суспільного значення, що майстерно було окреслено А. Менне-Гарітц¹¹⁰.

По-четверте, життя постіндустріального суспільства відзначено урізноманітненням технократичних структур, що нескінченно продукують дані, які жорстко конкурують між собою за право бути збереженими. Ще в 1970-х роках дослідники феномену інформаційних потоків писали про те, що 95% всієї інформації перебуває поза зоною можливого контролю людини. В умовах неймовірних швидкостей передавання даних та можливостей існування й доступу до інформації, обсягів зберігання в інтернет-середовищі наразі прогнозується втрата людиною контролю над соціальною інформацією, а отже, й здатності її всеохоплюючої експертизи для зберігання. За таких умов соціальна відповідальність архівіста розширюється і відчутно зростає, адже виходить на перший план нерозв'язна проблема раціонального позбавлення людства від надлишкової інформації без шкоди для соціально значущої документальної спадщини.

Новітній формат існування документів у вигляді електронних даних так само залишає експертизу цінності в переліку топ-тем архівістики. Перспективи студіювання цього напрямку в науці наразі активно розробляються архівістами різних країн, у т. ч. і в межах міжнародних проєктів. Найбільш відомим із них є InterPARES під егідою канадської Ради з наукових досліджень у галузі соціології та гуманітарних наук, учасниками якого стали більше 30-ти країн світу. Його очолює відомий теоретик архівної справи, професор Університету Британської Колумбії Л. Дюранті. І хоча змістова складова проєкту глибоко міждисциплінарна, утім головне призначення полягає в напрацюванні комплексу заходів, спрямованих на довгострокове зберігання оригінальних (автентичних) електронних записів. Із-поміж дослідницьких напрямів проєкту – політики і процедури аудиту, експертизи цінності інформаційного контенту в державному і приватному сегменті.

Складність його реалізації зумовлена виконанням комплексу завдань, пов'язаних із забезпеченням захисту, безпеки, контролю, доступу, довгочасного зберігання інформації, врегулюванням правових аспектів (права на забуття, права на пам'ять, права інтелектуальної власності, захисту персональних даних), пакетом соціальних питань, спричинених застосуванням інтернет-технологій, корпоративною культурою, індивідуальною поведінкою людей тощо. Законодавчо-нормативні акти, стандарти, проблемна історіографія, анотована бібліографія, блоги й аналогічна «сіра» література останніх років засвідчили незавершеність розв'язання завдань, детермінованих новими викликами в архівістиці. Однак при цьому незмінним залишається ставлення до експертизи як до соціальної події, коли учасники чи причетні до неї продовжують домовлятися про загальні засади і найбільш ефективні методи оцінювання документів з урахуванням проблем накопичення інформації в глобальній перспективі й необхідності забезпечення керування, користування відкритими даними та збереження документальної спадщини людства.

Отже, місце експертизи в архівній практиці, пошуки удосконалення напрацьованих часом підходів і методик, рух до розв'язання проблем оцінювання значущості електронних даних – ці та інші сучасні наративи архівістики стали своєрідним свідченням тягlosti порушеного тут дискурсу в науці і віддаленості остаточного його завершення. На глибоке переконання більшості фахівців, експертиза незмінно залишається «найбагороднішою функцією», «ядром» сучасних архівних практик, а архівіст – її ключовою фігурою. Це зобов'язує задіяних у цьому мати високу наукову підготовку, виняткові компетенції й відповідальність перед майбутніми поколіннями. Експертиза цінності документів продовжує бути провідною темою і викликом для архівів. Необхідно й надалі шукати шляхи збагачення її теорії за рахунок можливостей *новітніх* технологій обробки інформації, практик існування документів,

середовищ їх побутування та зберігання, конструювання й примноження світової пам'яті – *world's memory*.

¹ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations // *The American Archivist*. 1992. Vol. 55. P. 27.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.* P. 30.

⁵ *Бездрабко В.* Історія науки про документ, або Відкриття відомого. Київ: Четверта хвиля, 2011. С. 150.

⁶ *Sante G. W.* Behorden – Akten – Archive. AlteTaktik und neue Strategie // *Archivalische Zeitschrift*. 1958. 54. P. 90; *Brenneke A.* Archivkunde. Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des europaischen Archivwesens. Leipzig, 1953, S. 38–43.

⁷ *Droysen J. G.* Historik. Vorlesungen uber Enzyklopadie und Methodologie der Geschichte. Muenchen, 1960. S. 26.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources // *Archivaria*. 1987. Vol. 24. P. 85.

¹⁰ *Lippert W.* Das Verfahren bei Aktenkassationen in Sachsen // *Deutsche Geschichtsblätter*. 1901. № 2. S. 258.

¹¹ *Jenkinson H.* A Manual of Archive Administration, Including the Problems of War-archives and Archive Making. London; Edinburgh; New York; Toronto; Melburne; Bombay: Oxford at Clarendon Press, 1922. 243, 7 p.; *Дженкинсон Х.* Руководство по архивоведению и проблема создания новых архивов: пер. с англ. / ЦАУ СССР, науч.-исслед. кабинет и ин-т архивоведения. Москва, 1932–1934. 276 с. (Иностранная литература по архивоведению).

¹² *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 27.

¹³ *Jenkinson H.* A Manual of Archive Administration, Including the Problems of War-archives and Archive Making ... P. 148–149.

¹⁴ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 28.

¹⁵ *Jenkinson H.* A Manual of Archive Administration, Including the Problems of War-archives and Archive Making ... P. 15, 123.

¹⁶ *Fishbein M. H.* A Viewpoint on the Appraisal of National Records // *The American Archivist*. 1970. № 33. P. 176.

¹⁷ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 29.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *The Wilson Report: Modern Public Records. Selection and Access.* London: Her Majesty's Stationery Office, 1981. XIII, 256 p.

²¹ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 29.

²² *Mercer H.* Appraisal Policy Background Paper – the «Grigg System» and Beyond. London, 2004. P. 9.

- ²³ *Couture C.* Archival Appraisal: A Status Report // *Archivaria*. 2005. Vol. 59. P. 94.
- ²⁴ *Ibid.* P. 101.
- ²⁵ *Schellenberg T. R.* Modern Archives: Principles and Techniques. Chicago: University of Chicago Press, 1996. P. 133–160.
- ²⁶ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 29.
- ²⁷ *Couture C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 95.
- ²⁸ *Ibid.*
- ²⁹ *Thornton M. W.* New Viewpoints on Establishing Permanent Values of State Archives // *The American Archivist*. 1970. Vol. 33. P. 163–174; *McKay E.* Random Sampling Techniques. A Method of Reducing Large Homogeneous Series of Congressional Papers // *The American Archivist*. 1978. Vol. 41. P. 281–289; *Blouin F. X.* A New Perspective on the Appraisal of Business Records: A Review // *The American Archivist*. 1979. Vol. 42 (3). P. 312–320 та ін.
- ³⁰ *Fishbein M. H.* Appraising Information in Machine Language Form // *The American Archivist*. 1971. Vol. 35, № 1. P. 35–43; *Kromnow A.* The Appraisal of Contemporary Records // Eighth International Congress on Archives. Washington. 1976; *Dollar Ch. M.* Appraising Machine-Readable Records // *The American Archivist*. 1978. Vol. 41. № 4. P. 423–430; *Schuursma R. L.* Principles of selection in sound archives // *Phonographic Bulletin*. 1975. № 11. S. 12–19 та ін.
- ³¹ *Harrison H. P.* Archival appraisal // UNESCO (Hg.): *Audiovisual archives: A practical reader*. Paris, 1970; *Kula S.* Archival appraisal of moving images // UNESCO (Hg.): *Audiovisual archives: A practical reader*. Paris, 1970; *Idem.* Selection policy and selection standards for television archives // UNESCO (Hg.): *Audiovisual archives: A practical reader*. Paris, 1970.
- ³² *Fishbein M. H.* A Viewpoint on Appraisal of national Records // *The American Archivist*. 1970. Vol. 33, № 2. P. 175–187.
- ³³ *Ham G. F.* The Archival Edge // *The American Archivist*. 1975. Vol. 38, № 1. P. 5.
- ³⁴ *Ibid.*
- ³⁵ *Samuels H. W.* *Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities*. Chicago: Society of American Archivists and Scarecrow Press, 1992. 281 p.
- ³⁶ *Reed-Scott J.* Collection Management Strategies for Archivists // *The American Archivist*. 1984. Vol. 47, № 1. P. 23–29; *Phillips F.* Developing Collecting Policies for Manuscript Collections // *The American Archivist*. 1984. Vol. 47, № 1. P. 39–42.
- ³⁷ *Couture C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 95–96.
- ³⁸ *Samuels H. W.* Selecting from the Past for the Future: Towards a Strategy for Historical Documentation // *Proceedings of the Society of Southwest Archivists Meeting*. San Antonio, 1986. P. 8–13; *Idem.* Who Controls the Past? // *The American Archivist*. 1986. Vol. 49, № 2. P. 109–124.
- ³⁹ *Bearman D.* Archival Methods // *Archives and Museum Informatics Technical Reports*. 1989. Vol. 3. P. 6–16.
- ⁴⁰ *Boles F., Young J. M.* Archival Appraisal. New York, 1991. P. 29–74.
- ⁴¹ *Roberts J. W.* Archival Theory: Myth or Banality? // *The American Archivist*. 1990. Vol. 53. P. 112, 116.

⁴² Експертизу цінності документів у США в українському науковому просторі найбільш повно розглянуто колегами О. Н. Волкотруб і Л. Л. Левченко. Див.: *Волкотруб О. Н.* Журнал «The American Archivist» як джерело вивчення історії архівної справи у США (1938–2008 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2015. Арк. 103–120; *Левченко Л.* Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. Миколаїв: Іліон, 2013. С. 552–593.

⁴³ *Cook T.* Mind over Matter: Towards a New Theory of Archival Appraisal // *The Archival Imagination: Essays in Honour of Hugh A. Taylor* / B. L. Craig, ed. Ottawa, 1992. P. 38–70.

⁴⁴ *Couture C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 101.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ *Taylor H. A.* The Totemic Universe: Appraising the Documentary Future. Vancouver: Archives Association of British Columbia, 1990. P. 24.

⁴⁷ Ibid. P. 27.

⁴⁸ *Lippert W.* Das Verfahren bei Aktenkassationen in Sachsen // *Deutsche Geschichtsblätter*. 1901. № 2. S. 257–258.

⁴⁹ *Müller K. O.* Fragen der Aktenausscheidung // *Archivalische Zeitschrift*. 1926. № 36. S. 188–215.

⁵⁰ Ibid. S. 190.

⁵¹ *Müller K.* Die neue preussischen Kassationsbestimmungen // *Archivalische Zeitschrift*. 1929. № 38. S. 87–107.

⁵² *Wehler H.-U.* Zum Verhaeltnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse // *Historische Zeitschrift*. 1969. № 208. S. 536; *Meinecke F.* Zur Theorie und Philosophie der Geschichte. Werke IV. Stuttgart, 1959. S. 184.

⁵³ *Meisner H. O.* Schutz und Pflege des staatlichen Archivguts mit besonderer Berücksichtigung des Kassationsproblems // *Archivalische Zeitschrift*. 1939. № 45. S. 34.

⁵⁴ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 31.

⁵⁵ *Meinert H.* Die Aktenwertung. Versuch einer metodologischen Zusammenfassung // *Mitteilungsblatt des Generaldirektors der (preussischen) Staatsarchive*. 1939. S. 103.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 88.

⁵⁸ *Sante G. W.* Behörden – Akten – Archive. Alte Taktik und neue Strategie // *Archivalische Zeitschrift*. 1958. № 54. S. 90; *Rohr W.* Zur Problematik des modernen Archivwesens // *Der Archivar*. 1957. № 10. S. 74.

⁵⁹ *Zimmermann F. W.* Wesen und Ermittlung des Archivwertes: zur Theorie einer archivalischer Wertlehre // *Archivalische Zeitschrift*. 1958. № 54. Ss. 103, 104, 107.

⁶⁰ Ibid. S.110.

⁶¹ *Zimmermann F. W.* Theorie und Praxis der archivalischen Wertlehre // *Archivalische Zeitschrift*. 1979. № 75. S. 266.

⁶² *Couture C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 101.

⁶³ *Meinert H.* Die Aktenwertung. Versuch einer metodologischen Zusammenfassung // *Mitteilungsblatt des Generaldirektors der (preussischen) Staatsarchive*. 1939. S. 108.

- ⁶⁴ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 92.
- ⁶⁵ *Zechel A.* Werttheorie und Kassation // *Der Archivar*. 1965. № 18. S. 1–16;
Idem. Probleme einer Wissenschaftstheorie der Archivistik mit besondere Berücksichtigung des Archivwesen der Wirtschaft // *Zeitschrift für Firmengeschichte und Untemahnenbiographie*. 1965. Vol. 10. Issue 5/6. S. 285–300.
- ⁶⁶ *Zechel A.* Werttheorie und Kassation // *Der Archivar*. 1965. № 18. S. 16.
- ⁶⁷ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 32.
- ⁶⁸ *Ibid.* P. 33.
- ⁶⁹ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 80.
- ⁷⁰ *Ibid.*
- ⁷¹ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 33.
- ⁷² *Enders L.* Die weitere Rationalisierung des Bewertungsverfahrens // *Archivmitteilungen. Zeitschrift für Theorie und Praxis des Archivwesens. Staatliche Archivverwaltung DDR*. 1971. Vol. 21, S. 85.
- ⁷³ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 103.
- ⁷⁴ *Ibid.* P. 105–107.
- ⁷⁵ *Ibid.*
- ⁷⁶ *Бездрабко В.* Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів // *Сумський історико-архівний журнал*. 2019. Т. XXXII. С. 5–11.
- ⁷⁷ *Booms H.* Gesellschaftsordnung und Ueberlieferungsbildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung // *Archivalische Zeitschrift*. 1972. № 68. S. 3–40;
Idem. Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 69–107.
- ⁷⁸ *Coutur C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 83–107.
- ⁷⁹ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 76.
- ⁸⁰ *Zechel A.* Probleme einer Wissenschaftstheorie der Archivistik mit besonderer Beruecksichtigung des Archivwesens der Wirtschaft // *Zeitschrift für Firmengeschichte und Untemahnenbiographie*. 1965. Vol. 10. Issue 5/6. S. 298.
- ⁸¹ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 76.
- ⁸² *Бездрабко В.* Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів ... С. 7.
- ⁸³ *Coutur C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 90.
- ⁸⁴ *Бездрабко В.* Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів ... С. 8.
- ⁸⁵ *Coutur C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 91.
- ⁸⁶ *Ibid.* P. 104.
- ⁸⁷ *Бездрабко В.* Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів ... С. 9.
- ⁸⁸ *Cook T.* What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift // *Archivaria*. 1997. Vol. 43. P. 30.
- ⁸⁹ *Cox R. J.* The Documentation Strategy and Archival Appraisal Principles: A Different Perspective // *Archivaria*. 1994. Vol. 38. P. 36.
- ⁹⁰ *Cook T.* What is Past is Prologue ... Pp. 30–31.
- ⁹¹ *Бездрабко В.* Ганс Гайнріх Боомс і теорія експертизи цінності документів ... С. 9.

⁹² *Samuels H. W.* Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities. Chicago: Society of American Archivists and Scarecrow Press, 1992. 281 p.

⁹³ *Brown R.* Macro-Appraisal Theory and the Context of the Public Records Creator // *Archivaria*. 1995. Vol. 40. P. 150.

⁹⁴ *Craig B. L.* The Acts of the Appraisers: The Context, the Plan and the Record // *Archivaria*. 1992. Vol. 34. P. 179.

⁹⁵ *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations ... P. 34.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ *Schieder T.* Grundfragen der Geschichte // *Der Weltgeschichte*. Freiburg, 1971. S. 20; *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 78.

⁹⁸ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 79.

⁹⁹ *Grimard Ja.* Synthèse et commentaires sur les séances IV et V // *GIRA*. La mission de l'archiviste dans la société. P. 236–240.

¹⁰⁰ *Menne-Haritz A.* Formation en archivistique: pour répondre aux besoins de la société du 21e siècle. Montréal, 1992. P. 7.

¹⁰¹ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage ... P. 80.

¹⁰² *Roy J.-L.* Gérer la mémoire du monde // *Archivum: Conférence inaugurale du XIIe Congrès international des archives, Actes du XIIe Congrès international des archives*. 1992. XXXIX. P. 83–95.

¹⁰³ *Couture C.* Archival Appraisal: A Status Report ... P. 106.

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ *Ibid.* P. 103.

¹⁰⁶ *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage P. 104.

¹⁰⁷ *Taylor H. A.* The Totemic Universe: Appraising the Documentary Future. Vancouver: Archives Association of British Columbia, 1990. P. 25.

¹⁰⁸ *Ibid.* P. 25.

¹⁰⁹ *Menne-Haritz A.* Formation en archivistique ... P. 125.

¹¹⁰ *Ibid.*

The main traditions and newest tendencies of foreign archival experience of appraisal of documents are highlighted. On the example of North American (USA, Canada) and European (United Kingdom, Federal Republic of Germany) practices, two opposite approaches to the appraisal were highlighted, the evolution of the criteria system, the formation of the theory and methodology of the procedure were revealed. The relationship between the scientific paradigm of archival science, humanities and the appraisal of documents has been demonstrated. Emphasis is placed on the social dimension of assessing of their importance. The difficulties of appraisal of documents under the conditions of continuous growth of volumes of information flows and the newest format of existence of information were noted.

Key words: the archives; the archivist; the archival science; document; appraisal of documents; the value criteria; the documentary heritage; world memory; United Kingdom; United States; Federal Republic of Germany; Canada.